

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

Neveléstudományi Doktori Iskola

A doktori iskola vezetősége:
Prof. Dr. Pukánszky Béla, DSc,
egyetemi tanár, a doktori iskola vezetője
Dr. habil. Szűts Zoltán, PhD,
dékán, programigazgató

Mészáros Ádám

**Az elemi népoktatás vizsgálata a történeti
Heves vármegye kiválasztott nagyközségeiben
1868 és 1901 között**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezetők: Prof. Dr. Schwendtner Tibor,
DSc, egyetemi tanár

Prof. Dr. Verók Attila, PhD, egyetemi tanár

Bevezetés

A disszertáció elkészítésének vállalt célja, hogy egy hiánypótló neveléstörténeti munka készüljön a Heves vármegyei népoktatás helyzetéről a választott korszakban. A doktori disszertáció terjedelmi korlátai és jellemzői miatt a vármegye egészére szinte lehetetlen lett volna a munka elvégzése, ezért szűkített mintán végeztem el a kutatást, de törekedve arra, hogy – az országos tendenciákat, korábbi kutatásokat is figyelembe véve és eredményeiket áttekintve – olyan megállapításokat tudjak tenni, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak a vármegye oktatásügyének megismeréséhez és jól kirajzolják a tendenciákat. Ehhez jelentős forrásfeltáró és forrásfeldolgozó munkára volt szükség, így a szakirodalmak áttekintésén túl több száz primer levéltári forrás feldolgozása történt meg a kutatás során. Ezek jó része korábban nem használt, feltáratlan levéltári forrás. Mindez azt is jelenti, hogy olyan alapkutatás végén született meg a disszertáció, amelynek a további felhasználása, az eredmények új és újabb kontextusba helyezése is lehetséges.

A témaválasztás indoklása és aktualitása

A modern iskolaügy keletkezésének időszaka a XVIII. században vette kezdetét, de igazi lendületet a XIX. században kapott, és a XX. század elején bontakozott ki teljes valójában. Ez a folyamat világjelenségnek tekinthető, nem sajátosan magyar. Keletkezésről beszélhetünk, mert az iskolaügyet nem felépítették, azaz nem kizárólag külső, politikai szándékok mentén jött létre és nem kifejlődött, tehát nem teljesen öntörvényű, belső erők mozgatta folyamatról van szó. Sokkal inkább a külső és belső tényezők együttesének eredményéről, kiteljesedéséről.

A kutatás a neveléstörténeten belül az oktatástörténet, az oktatásszociológia és a professziótörténet kérdéseit érinti elsősorban. A kutatás során a történeti Heves vármegye azon nagyközségeinek népoktatási helyzetét vizsgáltam, amelyek az 1869. évi népszámlálás adatai szerint 2000 és 4000 fő közötti lélekszámmal bírtak. Kivételt képezett ez alól Pély község, melynek lakosság száma 1869-ben csupán 1950 fő volt, de fennmaradt gazdag iskolai iratanyaga mindenképpen

hozzájárult ahhoz, hogy képet kapjunk a vármegye nagyközségeinek 1868-1901 közötti közoktatási viszonyairól. Ráadásul az 1880. évi népszámlálás adatai szerint Pély község népessége is meghaladta már a 2000 főt. A kutatás kezdő dátumaként a magyar – és ezáltal a Heves vármegyei – népoktatásügy fontos mérföldkövét, az 1868-as népoktatási törvény életbe lépését választottam, záró dátumként pedig az 1901. évet, ugyanis Heves vármegye királyi tanfelügyelője az 1899/1900-as tanévben készített egy összeírást, amelyben sorra vette a vármegye népiskoláinak személyi és tárgyi hiányosságait. Ezeknek a hiányosságoknak pótlásáról, illetve cáfolatáról a királyi tanfelügyelő 1901-ben tett jelentést Heves Vármegye Közigazgatási Bizottságához, amelynek köszönhetően egyidejűleg betekintést nyerhettünk a vármegye népiskoláinak belső világába. A vizsgált minta így szűkebb, mint a vármegye összes nagyközsége, de elég nagy ahhoz, hogy általános tendenciák rajzolódjanak ki. A mintába tartozó 22 nagyközség egyházi szempontból több egyházmegyéhez tartozott, így lehetőség volt arra is, hogy az egyes egyházi hatóságok intézkedései között is párhuzamot vonhassunk. A Heves vármegye közoktatását

vizsgáló korábbi munkák csupán általánosságban mutatják be a vármegyei tanügyet, azonban nem térnek ki az egyes községek népiskoláiban uralkodó állapotokra. Kutatásom során ezt a hiányt igyekeztem pótolni. Az oktatás helyzete, állapota napjainkban is aktuális kérdés, így a történeti folyamatok minél pontosabb feltárása, megértése fontos kérdés.

A dolgozat felépítése, céljai

A dolgozatban elsőként a kutatási előzmények és módszerek szerepelnek, amelyben áttekintettem a hazai kutatói hagyományt, a hazai oktatástörténet-írás releváns előzményeit.

A disszertáció második nagy egységében a népoktatási intézményrendszer kialakulásának előzményeit vizsgáltam, országos kontextusban. Az oktatási rendszer kialakulását a kezdetektől a szűken vett kutatási időhatár elejéig, 1868-ig tekintetem át.

Harmadikként az 1868-as népoktatási törvény megalkotásához vezető utat, illetve a megszülető törvény szellemiségét, illetve a törvény hatásait vizsgáltam.

Ezt követi a disszertáció azon szakasza, ami már a szűken vett kutatási témához szorosan kapcsolódó részeket tartalmazza. Elsőként Heves vármegye oktatásügyének történetéről rajzoltam meg egy áttekintő képet a kiegészítésig. Bár a téma szempontjából ez csak előzmény, már itt is szükségessé vált a primer források bevonása a vizsgálódásba.

Az értekezés ötödik nagy egységében tértem rá a címben szereplő, szűken vett témára. E szakaszban áttekinttem a tanodák személyi feltételeit, ezen belül a professziótörténeti kérdésköröket, a tanítói állások gyarapítását és javadalmazását, valamint a feminizáció jelenségét mutattam be.

A dolgozatban ezt követi az infrastrukturális feltételek vizsgálata, különös tekintettel az iskolaházak építésére, bővítésére, valamint a tantermek berendezésére.

Az utolsó nagy fejezetben az oktatás eredményességének kérdéseit vizsgáltam, amelyen belül kitértem az iskolák látogatottságának mértékére, a tanulók előmenetelének statisztikai elemzésére, valamint az alfabetizáció eredményességének vizsgálatára.

A felvetett kérdések, forrásanyag

A kutatás kezdetén az alábbi kérdéseket fogalmaztam meg, ezek mentén jelöltem ki a kutatási irányokat.

- Hogyan hatott a népoktatási törvény az érintett települések iskoláztatási viszonyaira (fenntartás, infrastruktúra stb.)?
- Mennyiben tekinthető sikeresnek az oktatás expanziója az adott községekben, azaz kimutatható-e az iskolába járási hajlandóság emelkedése?
- Választ kerestem arra is, hogy egy olyan vármegyében, ahol érseki központ is volt, a politikai község mennyire volt elkötelezett a tanügy iránt, mekkora volt a községi iskolák létesítésére mutatott hajlandósága?
- Azt feltételeztem, hogy szoros összefüggés van a pedagógiai terek és a tanulói eredményesség tekintetében, ezért arra keresem a választ, hogy kimutatható-e kapcsolat a népiskolai épület állapota, felszereltsége és a tanulói eredményesség között?

- A vizsgált településeken mennyi volt a képzett néptanító, s jelenlétük mennyiben befolyásolta a tanulói eredményességet?

Mindezek megválaszolásához primer levéltári forrásként használtam az iskolai anyakönyveket, előmeneteli és mulasztási naplókat, egyház- és iskolalátogatási jegyzőkönyveket, tanítói jövedelmek kimutatásait, tanfelügyelői jelentéseket és levelezéseket. Továbbá bevontam a kutatásba az egyházközségi és alispáni iratok adatait, így dolgozhattam például tervrajzokkal, tanítói díjlevelekkel és iskolai leltárakkal is. Természetesen szükség volt a korabeli jogszabályok és a sajtó áttekintésére is, amelyeket összevettem a levéltári forrásanyag tartalmával.

A kutatás módszerei

A kutatási módszerek között szerepel a szakirodalom feltárása és elemzése, de a klasszikus történettudomány módszerei közül a forráselemzés és forráskritika is. Ennek keretében elvégeztem a forrásanyag feltárását, a pontatlanságok és következetlenségek kiszűrésére és korrekciójára a forráskritikát és a kontrollforrások bevonását alkalmaztam.

A korabeli sajtó és a jogszabályok elemzésénél nem csak a forráselemzés, de a dokumentumelemzés módszertani elemeit is felhasználtam, hiszen ezek egyszerre korabeli források és dokumentumok is. Módszereim között szerepel a statisztikai adatelemzés, amelyhez az IBM SPSS Statistics 24 szoftverét alkalmaztam. A dolgozatban megjelenített diagramok a Microsoft Excel szoftver segítségével készültek.

A dolgozat tudományos eredményei

A dolgozat egyik legnagyobb és eredeti tudományos eredményének a primer levéltári források feltárását és feldolgozását tartom. Több levéltárban, több városban kutatva olyan forrásanyagot is sikerült fellelnem és feldolgoznom, amelyek eddig ismeretlenek voltak, az általam ismert és feldolgozott szakirodalmakban, tudományos közleményekben nem volt nyomuk.

Az iskolai anyakönyvek, valamint előmeneteli és mulasztási naplók digitalizációja és adatbázisépítés is történt a kutatás során. Ez egyben forrásmentés, ugyanis a feldolgozott anyag jelentős része igen rossz állapotban maradt fent. Levéltárszakmai szempontból így a kutatás állományvédelmi célokat is szolgál. A dolgozat mellékletét képezi a digitalizált adatokból készített adattár. Az elkészült adatbázis további kutatások alapját is képezheti. Emellett a neveléstudományban, a köznevelésben is felhasználható az adatbázis, például levéltárpedagógiai területen, de a NAT 2020 által bevezetett állampolgári ismeretek tantárgy oktatása során is.

A neveléstörténet szempontjából kiemelten fontosnak és hasznosnak tartom az érintett iskolákban tanító személyekről készült kimutatást. Az elkészült kimutatáshoz hasonló összegzés nem létezik rendezett formában, több különböző forrástípus összevetésével készítettem el. Mindez a későbbi professziótörténeti és neveléstörténeti kutatásokhoz nyújthat jelentős segítséget, támpontot. A tanítói adattár emellett levéltárpedagógiai, családtörténeti és egyéb foglalkozások során didaktikai célokra is felhasználható. Azaz a dolgozat több eredménye is használható a neveléstörténeti területen túl, az oktatásban is.

További kutatási irányok, lehetőségek

Az értekezés elkészítése során nyilvánvalóvá vált, hogy a téma számos további kutatási irányt tesz lehetővé. Lehetséges további kutatási irány a kutatás időbeli határainak kiterjesztése a dualizmus későbbi időszakára is.

Terjedelmi okokból kimaradt a dolgozathoz az ismétlőiskolai oktatás vizsgálata, a feltárt anyag azonban lehetővé teszi a kutatás mélységének megváltoztatását és a kimaradt ismétlőiskolai oktatás jellemzőinek részletes feltárását.

Az időbeli határok mellett a vizsgált minta kiterjesztése is lehetséges, akár a városok, akár a kisközségek bevonásával, ezáltal a kutatás még szélesebb körűvé tehető, ez azonban már meghaladja a doktori disszertáció, sőt egyetlen nagymonográfia szintjét is.

További lehetséges kutatási terület az oktatásszociológiai kérdések részletes vizsgálata, így a tanítók és tanulók szociológiai státuszának, illetve státuszváltozásainak elemzése. Hosszabb távon lehetségesnek látom egy néptanítói archontológia elkészítését, illetve életpályaelemzések elvégzését is.

Az állam szerepének, az oktatásszabályozás és a fenntartói jogok kérdésének vizsgálata is egy érdekes további kutatási terület, ám ezeket a kérdéseket terjedelmi okokból csak részben érinthesem az értekezésben.

A tantervek, tankönyvek és tanítói kézikönyvek elemzése, illetve ezek helyi alkalmazásának feltárása és bemutatása is számos hasznos adalékot szolgáltat a népoktatás történetének kutatásához, a dolgozatban azonban ezektől is el kellett tekintenem.

A jelölt releváns publikációnak listája

A teljes lista elérhető:

<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10043689>

1. Mészáros Ádám

Oskolák és oskolamesterek Heves vármegyében a 18. század derekán.

In: Molnár, Dávid; Varga, Zsolt (szerk.)
Tanulmányok Cseh Zita, Kovács Melinda és Szabó Jolán tiszteletére

Eger, Magyarország: Magyar Nemzeti Levéltár
Heves Megyei Levéltára (2023) pp. 303-336., 34 p.

2. Mészáros Ádám

Pusztai iskolák nyomában. (2022)

https://mnl.gov.hu/mnl/hml/hirek/pusztai_iskolak_nyomaban

3. Mészáros Ádám

Egység a sokszínűségben.

NEVELÉSTUDOMÁNY: OKTATÁS
KUTATÁS INNOVÁCIÓ 3: 2 pp. 97-101., 5 p.
(2021)

4. Mészáros Ádám

A tantermek infrastruktúrájának átalakulása a XIX. század vége és a XXI. század között. In: Zagyváné Szűcs, Ida; K. Nagy, Emese (szerk.) Kihívások és megoldások a XXI. század pedagógiájában: válogatás a Pedagógiai Szakbizottság tagjainak a munkáiból Miskolc, Magyarország, Eger, Magyarország: Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottsága, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó (2021) 269 p. pp. 241-257., 17 p.

5. Mészáros Ádám

Az első tanítóösszeírás negyed évezred távlatából.
(2020)

https://mnl.gov.hu/mnl/hml/hirek/az_első_tanítóösszeírás_negyed_évezred_tavlatából

6. Mészáros Ádám

Feminizáció: ok vagy következmény?: Nóbik Attila: A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói

szakmások a dualizmus korában.
ISKOLAKULTÚRA: PEDAGÓGUSOK
SZAKMAI-TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA 30 :
11 pp. 110-112., 3 p. (2020)

7. Mészáros Ádám

A levéltár-pedagógia szerepe a történelmi gondolkodás fejlesztésében. MÓDSZERTANI KÖZLEMÉNYEK (2012)- 57 : 2 pp. 23-27., 5 p. (2017)

8. Mészáros Ádám

A levéltári források felhasználása a középiskolai oktatásban. MÓDSZERTANI KÖZLEMÉNYEK (2012)- 57 : 4 pp. 45-48., 4 p. (2017)

9. Mészáros Ádám

A romhányi oktatás helyzete az 1860–70-es években. HONISMERET 3 pp. 10-11., 2 p. (2016)

10. Mészáros Ádám

Az elemi népoktatás viszontagságai a XIX. század második felében a korabeli törvények tükrében egy nagyközség, Romhány példáján keresztül.

PEDAGÓGIATÖRTÉNETI SZEMLE 2 : 3-4 pp.
20-48., 29 p. (2016)